

XIX ƏSR QARABAĞ ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞINDA KOQNİTİV-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİN ƏKSI

Aytən Hacıyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: aytan.haciyeva@au.edu.az

Xülasə. Məqalədə əsas məqsəd XIX əsr Qarabağ ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığının koqnitiv-psixoloji baxımdan araşdırılmasıdır. “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan” üzvlərinin poetik örnəklərinin koqnitiv paradigma müstəvisində təhlili müəllifin dünyagörüşü, düşüncə tərzilə bağlı məqamları ortaya çıxarmaqla yanaşı, həm də sənətkarın ictimai, siyasi, sosial baxışlarını müəyyən etməyə əsas verir. Bu baxımdan məqalədə Qarabağ sənətkarlarının yaradıcılığında yer alan ümumbəşəri, ümummilli konseptlərdən bəhs edilir. Gəldiyimiz nəticəyə əsasən qeyd edə bilərik ki, bədii mətnin koqnitiv baxımdan təhlili tam tədqiq olunan dövrün, həm də müəllifin aid olduğu təmayülün istiqamətini müəyyən etmək baxımından faydalıdır.

Açar sözlər: Qarabağ şairləri, koqnitiv-psixoloji, XIX əsr.

COGNITIVE-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS IN THE ŒUVRE OF THE XIX CENTURY GARABAGH POETS

Aytan Hacıyeva

*Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan
Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan*

Abstract. The main purpose of the article is to research the oeuvre of the XIX century Karabakh literary environment representatives in cognitive-psychological terms. Poetic patterns analysis of the members of “Meclisi-uns”, “Meclisi-feramusan” in the context of cognitive paradigm not only reveals the author's outlook, but also gives rise in determining political, social views of the artist. From this point of view, the article deals with the universal and national concepts in the creativity of Karabakh artists. As a conclusion it should be mentioned that cognitive analysis of artistic text is useful in determining the research period, as well as the orientation of author's attitude.

Keywords: Garabagh poets, cognitive-psychological, XIX century.

КОГНИТИВНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ КАРАБАХСКИХ ПОЭТОВ XIX СТОЛЕТИЯ

Айтан Гаджиева

*Азербайджанский Университет Языков, Баку,
Азербайджан
Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан*

Резюме. Основная цель статьи это исследование творчества представителей литературной среды Карабаха XIX века с точки зрения когнитивного психологизма. Рассмотрение творчества поэтов, представителей “Меджлиси юнс” и “Меджлиси ферамушан” с точки зрения когнитивной парадигмы говорит не только о широком кругозоре и мировоззрении автора, но и позволяет сформулировать мнение об общественных, политических и социальных взглядах мастеров слова. В то же самое время отмечается большое значение общечеловеческих и общенациональных принципов, занимающих основное место в творчестве Карабахских мастеров слова. В целом автор приводит значение анализа текста с когнитивной точки зрения для понимания не только периода, но и направления творчества мастеров слова.

Ключевые слова: Карабахские поэты, когнитивно-психологической, XIX век.

Mədəniyyət məfhumuna müxtəlif dövrlərdə yaşamış insanların ünsiyyət forması kimi yanaşmaq mümkündür. Müəyyən dövrün xüsusiyyətlərini əks etdirən bədii ədəbiyyat mədəniyyətin ötürülmə vasitələrindən biri kimi mənsub olduğu xalqın etnomədəni, psixoloji, koqnitiv-mental dəyərlərini əks etdirməklə əsrlərlə qazanılmış konseptual zənginliyin qorunmasına, eləcə də inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Hər bir ədəbiyyat nümunəsi bu dəyərlərlə yanaşı, həm də dövrünün məhsulu və güzgüsü kimi çıxış etdiyindən əsərlər təhlil olunarkən bu amillərin kompleks şəkildə diqqət mərkəzində saxlanması vacib məsələlərdəndir.

Azərbaycanın iqtisadi və mədəni həyatında fərqli dövr kimi diqqəti cəlb edən XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatından danışarkən iki tarixi amili diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır: XIX əsr bir tərəfdən Azərbaycanda milli ideologiyanın formalaşması, Azərbaycan millətinin bir toplum kimi təşəkkül tapması fonunda ədəbiyyatın özünəməxsus inkişaf istiqamətinə qədəm qoyması ilə səciyyələnirsə, digər tərəfdən Azərbaycan bədii düşüncəsinin Rusiya və Avropa dəyərlərinə inteqrasiya olunması, yeni məzmunlu və formalı Azərbaycan ədəbiyyatının meydana çıxması kimi təzadlı proses müşahidə olunurdu. Bu prosesdə yeni inkişaf meyilləri, Avropa mədəniyyətinə və ədəbiyyatına maraqla yanaşı, klassik divan ədəbiyyatı ənənələrinin dirçəldilməsi kimi fərqli tendensiyalar özünü göstərirdi. Qeyd olunan müxtəliflik yalnız ideya-məzmun, üslub istiqamətində özünü göstərməmiş, pragmatik baxımdan da təzadlı, bəzi məqamlarda hətta gərgin psixoloji abu-havanın ədəbiyyatda öz əksini tapmasına şərait yaratmışdı.

Bədii mətnin dinamik aspektdə təhlili onun pragmatik baxımdan qiymətləndirilməsini – yalnız mətnin verbal xüsusiyyətlərini deyil, təfəkkür və dünyagörüşü ilə bağlı amillərin nəzərə alınmasını da aktuallaşdırır. Bədii ədəbiyyat üçün xüsusilə səciyyəvi olan mətnaltı, “gizli” məna tərəfi mövcuddur ki, məhz bu məqamların da açılması tədqiqat zamanı koqnitiv-psixoloji baxımdan yanaşmanın zəruriliyini göstərən səbəblərdəndir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin, eləcə də Qarabağ ədəbi mühiti təmsilçilərinin yaradıcılığı müxtəlif aspektlərdən tədqiqata cəlb olunsada, koqnitiv-psixoloji baxımdan araşdırılmamışdır. Ənənəvi tədqiqatlarda bədii əsər əsasən ideya-məzmun baxımından, janr və kompozisiya xüsusiyyətlərinə görə araşdırılırdısa, müasir dövrdə bütün elm sahələrində olduğu kimi, multidisiplinar yanaşma, müxtəlif elm sahələrinin nailiyyətlərindən bəhrələnərək aparılan təhlil və tədqiqatlara üstünlük verilməsi bu sahədə hərtərəfli və dolğun nəticələrin əldə olunmasına şərait yaradır. Bədii ədəbiyyatın antroposentrik və koqnitiv-psixoloji yanaşma tətbiq olunmaqla araşdırılması insan amilinin həm müəllif, həm də əsərin ünvanlandığı oxucu, onun təfəkkür tərzı və psixoloji durumu baxımından, psixoloji və pragmatik istiqamətdən təsir gücü və doğurduğu hisslər çərçivəsində dəyərləndirmək imkanı yaradır. “Bədii mətn koqnitiv paradiqma müstəvisində müəllifin gerçəklik haqqında təsəvvürünü əks etdirən, onun dünyaya fərdi baxışı kimi çıxış edən mürəkkəb işarələr sistemi kimi dərk olunur” [13, s.26].

Bədii mətnin öyrənilmə istiqamətləri içərisində funksional-koqnitiv və ya konseptual aspekt xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bədii mətnin koqnitiv baxış bucağından təhlili müəllifin dünyagörüşü, düşüncə tərz, dünyanı dərk etmə ilə bağlı məqamları ortaya çıxarmağa imkan verməklə yanaşı, həm də yazıçının diqqət mərkəzində saxladığı məsələləri, konseptual məqamları, maraq dairəsini, ictimai, siyasi, sosial, hətta estetik baxışlarını belə müəyyən etmək üçün ciddi əsas verir. Bu təhlil əsərdə müəllifin şəxsi dünyagörüşünün, əsərlərində əks olunan konseptin nüvəsini təşkil edən ideyaların aşkarlanmasında açar rolunu oynayan fərdi üslubun cizgilərini meydana çıxarmaq baxımından da diqqəti cəlb edir.

Bədii ədəbiyyatda insan probleminə müxtəlif aspektlərdən yanaşılır, onun həyat tərz, dünyaya baxışı ilə yanaşı, daxili aləmi, hiss və həyəcanı da fərqli üsullarla təsvir olunur. Bu baxımdan poetik obrazın hərtərəfli şəkildə təqdimatına şərait yaradan psixologizm xüsusi əhəmiyyət daşıyan üsullardandır. Bir cərəyan kimi psixologizmin meydana gəlməsi XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə aid olsa da, dünya ədəbiyyatında onun elementləri həmişə mövcud olmuşdur. Bədii ədəbiyyatda psixoloji məqamlar əsasən üç şəkildə təqdim olunmuşdur: ədəbiyyatın əsasında, kökündə olan xüsusiyyət kimi, müəllifin psixi durumunun ifadəsi kimi, müəllif tərəfindən şüurlu şəkildə seçilərək əsərin bədii bütövlüyünü müəyyən edən estetik prinsip kimi [23, s.25].

XIX əsr ədəbiyyatının bir sıra xüsusiyyətlərinə görə digər dövrlərdən köklü şəkildə fərqləndiyini yazan R.Kərimovun fikrincə, “Bu dövr ədəbiyyatı həm şifahi, həm də yazılı surətdə yaranır, yeni mövzu, ideya və bədii sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə zənginləşir, *şairlər insanın mənəvi dünyasının, daxili aləminin təsvir və tərənnümünə üstünlük verir* (kursiv bizimdir – A.H.), cəmiyyət üçün son dərəcə vacib olan məsələləri ədəbiyyata gətirir, insanlarda mənəvi saflıq, humanizm, zəhmətə və zəhmət adamına hörmət, eybəcərliyə nifrət, sosial ədalətsizliyə etiraz hissləri aşılamağa çalışırlar” [3, s.21]. Ümumi təmayül kimi diqqəti cəlb edən bu istiqamət Qarabağ ədəbi məclisləri nümayəndələrinin yaradıcılığında da özünü göstərir. Bəzən ümumi şəkildə mənəvi durumun tərənnüm olunmasına, bir çox hallarda isə fərdi əhval-ruhiyyənin ifadəsinə təsadüf edirik.

Yenə ya rəb, nə qəmkindir mənim bu şad olan könlüm,
Rumuzi-eşqdən agah olub, ustad olan könlüm [7].

Koqnitiv yanaşma zamanı informasiyanın kodlaşdırılması və transformasiyası mexanizmi diqqət mərkəzində saxlanıldığından [20, s.55] təfəkkürlə bağlı bir sıra məsələlər, xüsusilə insan təfəkkürünün ətraf aləmlə bağlı məlumatları, müxtəlif dövrlərin izini qoruyub saxlayan milli mədəniyyətlə bağlı informasiyanı [24, s.52] özündə saxlayan struktur vahidi olan konsept başa düşülür.

Koqnitiv yanaşmada başlıca anlayışlardan olan konsept müxtəlif alimlər tərəfindən fərqli şəkildə səciyyələndirilmişdir. Onu “hər hansı əşya və ya hadisə ilə bağlı təsəvvür, anlayış, bilik, assosiasiya yığını” adlandıranlar [24, s.43], “dəyər, obrazlılıq və məna tərəflərinə malik çoxtərəfli mənalı obrazovaniye” kimi qiymətləndirənlər [18, s.129], eləcə də

“insanın bilik və təcrübəsini əks etdirən mental təfəkkür vahidi, ... dünyanın bütövlükdə mənzərəsinin insan psixikasında əks olunması” şəklində təqdim edənələr [20, c.90] də var.

Konsept ümumbəşəri (mənavi konseptlər), ümummilli (etnomədəni), müəyyən qrupa məxsus və ya fərdi ola bilər. Bəzi ümumbəşəri və ümummilli konseptlər dəyər səciyyəsi daşıyır (sülh, azadlıq, ailə, məhəbbət, həyat, xoşbəxtlik...). Mətnə mövcud rəngarəng emosiyalar qammasında müəyyən bir hissin xüsusi çalarla qabardılması müşahidə olunur ki, bu da bütövlükdə mətnin emosional tonallığını əks etdirir. Bu tipli konseptlərdən “kədər”, “inciklik”, “şikayət” və başqa emosional halla bağlı psixoloji konseptlərigöstərmək olar. Ümumiyyətlə, XIX əsr Qarabağ şairlərinin yaradıcılığında “kədər”, “hüzün” konsepti xüsusi xətt kimi diqqəti cəlb edir. Bir çox məqamlarda (məs., X.Natəvanın yaradıcılığında) bu şəxsi həyatda yaşanan faciə və xoşagəlməz hadisələrlə bağlıdırsa, bəzən ümumi şeir ənənəsi ilə əlaqələndirilə bilər.

Psixoloji durumun verilmə üsulundan asılı olaraq “açıq” və “gizli” psixologizmdən danışmaq mümkündür. Birinci halda qəhrəmanın psixoloji vəziyyəti açıq şəkildə təqdim olunursa, ikinci halda əlavə eyhamlara müraciət olunur – məsələn, qəhrəmanın xarici görkəmindəki dəyişikliklərə işarə olunmaqla. Bundan əlavə, peyzaj, interyer kimi bədii detallardan istifadə olunmaqla da psixoloji vəziyyətin çatdırılmasına əlavə çalar qatıla bilər.

Kəcrəvişdir bu asiman, əfsus!

Bivəfadır cahanü can, əfsus!

Nə yaman dağ imiş oğul dağı,

Mənə üz verdi imtahan, əfsus! [7]

Bu şeirdə müəllif şəxsi həyat faciəsindən irəli gələn hisslərini, həyatdan şikayətini açıq şəkildə ifadə edir.

Bəzən insanın daxili aləminin təsviri, hisslərinin tərənnümü - qəm, zülm anlayışları “çarəsizlik” konseptinə keçir:

Nə mən olaydım, ilahi, nə də bu aləm olaydı!

Nə də bu aləm əra dil müqəyyədi-qəm olaydı! [7]

Psixoloji durumun açılmasında xırda detallar – ah, müxtəlif nidaların işlənməsi xüsusi çaların ifadəsinə xidmət edir.

Bədii ədəbiyyatın cəlbedici xüsusiyyətlərindən birinin insanın daxili aləminin gizli məqamlarını açmaq imkanına malik olması, insan ruhundakı hərəkəti real həyatda edə bilməyəcəyi qədər dəqiq və parlaq şəkildə əks etdirə bilməsi olduğunu yazan A.Yesin qeyd edir ki, “keçmiş dövr ədəbiyyatının uzunömürlülüüyünün sirlərindən biri psixologizmlə bağlıdır: insan ruhundan danışarkən o hər bir oxucu ilə onun özü barədə danışır” [17, s.3].

Bədii ədəbiyyatda istifadə olunan eyni bir rəmz müxtəlif şəkildə mənalandırıla, fərqli ifadə planına malik ola bilər. X.Natəvanın yaradıcılığında xüsusi çəkiyə malik “gül” rəmzi bəzən sevgili, bəzən sirdaş, bəzən əziz insan – övlad anlayışının qarşılığı kimi təqdim olunur:

Əgərçi xoşdu mənə ətri, həm səfası gülün,

Cəfası çoxdu, nə hasil ki, yox vəfası gülün [7].

“Gül” obrazına Abdulla bəy Asinin yaradıcılığında da təsadüf edirik:

Çünki bu bir belə mövsümdü ki, şahənşəhi-gül,

Təxti-gülşəndə hökumətlə tutub istiqlal.

Səf çəkib cümlə müqabildə cüyüş-i-səbzə,

Sərv qaldırdı çəməndə aləmi-meymun fal [3, s.33]

“Şeiri oxuyarkən alleqorik obraz kimi təsvir olunmuş Gülün şahənşah kimi öz gülşən təxtində əyləşdiyi, bütün gül-çiçəyin, yaşıllığın onun qarşısında səf çəkdiyi, Sərvın çəmənində qələbə bayrağını ucaltdığı ... gözlərimiz önündə canlanır” [3, s.33-34].

Bütün bunlar “gül” məfhumuna müxtəlif çalarlarda yanaşmanın olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Bəzi məqamlarda insanın psixoloji durumu təbiət hadisələri və ya ətraf aləmdə baş verənlərlə izah olunur:

Yanar canım, oğul, daim sənin nari-fəraqında,

Necə pərvanələr hər dəm yanar şəmin ayağında [7].

Mental səviyyəyə aid vahid olan konsept xalqın etnopsixoloji xüsusiyyətlərinin əks olunduğu milli təfəkkürün göstəricilərindəndir. Dünyanın İnsan psixikasındakı mənzərəsini əks etdirdiyindən ... Eyni anlayış müxtəlif xalqlar tərəfindən fərqli şəkildə dəyərləndirildiyi kimi, ... hətta eyni konsept dövrədən asılı olaraq fərqli şəkildə mənalandırıla bilər. Konsept sistemi dedikdə insan tərəfindən reallığın qiymətləndirilməsinin əks olunduğu xüsusi konseptual “dünya” nəzərdə tutulur. İnsanın “dünyaya baxışı” ilə onun həyatla bağlı təsəvvürləri, dünyanı intuitiv olaraq dərkə dünyagörüşünü əks etdirir. Bu baxışların bədii təsviri isə emosional çalarların əlavə olunması ilə müşayiət olunur ki, bu da insanın – müəllifin bədii yaradıcılıq prosesində yaratdığı xüsusi mental təsəvvür şəklində təzahür edir, dil sistemindən çıxaraq subyektin nitq fəaliyyəti ilə bağlı məhz ona məxsus üslubun meydana çıxması ilə nəticələnir.

Bədii mətnə müəllifin dil vahidlərini xüsusi şəkildə seçməsi, trop sistemindən özünəməxsus şəkildə istifadə etməsi üslubdan əlavə, müəllifin dünyaya baxışının özünəməxsus cizgilərini əks etdirməkdə mühüm rola malikdir. Fərdi müəllif konsepti kimi meydana çıxan bu baxışlar sistemi poetik təfəkkürün məhsulu olmaqla həm də milli konseptin variantı, müəllifin koqnitiv fəaliyyətinin nəticəsi kimi çıxış edir. Diqqət yetirdikdə hər bir ədibin yaradıcılığını təmsil edə biləcək ana konsept müəyyən etmək mümkündür. Bu müxtəlif toponimik adlar – məkan konsepti (şəhər, dağ, çay adları..., xüsusi olaraq su konsepti), rəng konsepti (bu, daha çox psixoloji məqamların açıqlanması üçün istifadə olunur) və zaman konsepti ola bilər. XIX əsr Qarabağ şairlərinin yaradıcılığında da, təbii ki, qeyd olunan anlayışlara konsept şəklində təsadüf olunur. Bu anlayışlar müəyyən gerçək və ya xalq arasında formalaşan fikirlə bağlı qənaəti ifadə etməyə xidmət edir.

Səbə zulfünnəsmən gər aparsa vadiyi-Cinə,

Xötən səhrasını mişkin edib ənbərfəşaneylər [7].

Adətən klassik ədəbiyyatda Çin uzaq məkan çaları daşımışdır. Təsadüfi deyil ki, L.Miller bədii konseptdən bəhs edərkən onu mədəni təfəkkürdə qeydə alınan, “yalnız fərdi təfəkkürə yox, ... psixomental səviyyədə müəyyən etnomədəni cəmiyyətə” aid olub yeni bədii mənalara meydana çıxmasında tikinti materialı kimi çıxış edən universal bədii təcrübə kimi dəyərləndirir [21, s.44].

Bədii konseptin növləri arasında adətən əsas və mədəni konseptfərqləndirilir. Təməl hesab edilən əsas konsept cəmiyyətin mənəvi-ruhi durumunu və həyatını əks etdirən anlayışları ehtiva edən universal konseptlərdir. Bu konseptlər konkret tarixi dövrlərdə sosiomədəni məkanda formalaşır [25, s.92]. A. Vejbitskaya əsas konseptləri universal olduqlarından protokonseptadlandırır [16, s.53]. Ümid, məhəbbət, arzu ... bura daxildir.

Hər bir müəllif maddi-predmet, abstrakt və ya emosional konseptə üstünlük verməsi ilə də fərqlənir. Üstünlük verilən konseptlər xalqın tarixi, etnomədəni mənsubiyyət və dəyərlər sistemi, dünyagörüşü ilə birbaşa bağlı məsələlərdir. Müəllifin üstünlük verdiyi konseptin assosiativ-məna sahəsi ilə müəllifin niyyəti və motiv müəyyənləşdirilə bilər. Bu açar konseptlər – müəllifin dünyaya baxışını və konseptsferasını müəyyən eməyə kömək edir. Təsadüfi deyil ki, tədqiqatda cəlb olunan dövrdə klassik şərq obraz və rəmzlərindən istifadə daha çox diqqəti cəlb edir:

Cəfayi-hicridən canə yetib şövqi-vüsəl ilə,
Yanıb şəmin oduna etmədi fəryad pərvanə [7].

Bədii konseptin mədəniyyət amili ilə bağlı növü koqnitiv-semioloji vahiddir və etnomədəni dünyagörüşü ilə əlaqədar olaraq meydana çıxmışdır. Əsas konseptdən fərqli olaraq universal yox, unikal səciyyəli olan bu konsept mədəniyyətlə bağlı realiləri əks etdirdiyindən burada başqa mədəniyyətin nümayəndələri üçün anlaşılmayan məfhumlar – **lakunalarda** əksini tapır. Müəyyən mədəniyyətə aid olan bu tipli anlayışlar digər mədəniyyət nümayəndələri üçün anlaşılmaz olduğundan lakunaların tərcüməsi xüsusi problem yaradan məsələlərdən hesab olunur.

Etsəm qəsəm ol qibleyi-əbruyə, yəqin bil,
Zahid, tökərəm qanını səccadələr içrə [10, s.177].

Beytin ikinci misrasındakı “səccadə” sözü lakuna hesab oluna bilər, belə ki, onun müsəlman olmayanlar üçün fərqli mədəniyyətə məxsus anlayış olması anlaşılmada çətinlik yaratmaqla yanaşı, tərcümə zamanı da xüsusi izaha və şərhə ehtiyac duyulur.

Qeyd olunan məsələ yalnız anlayışların dərk olunması ilə bağlı deyil, bu anlayışlardan bədii vasitə kimi istifadə olunduqda da meydana çıxır:

Fəda olum sənə mən, səndən ayrılı bilməm,
Yəqin fəraqın edər qəddimi kaman, getmə [7].

“Qəddin fəraqdan əyilməsi” əslində universal anlayış hesab oluna bilər, lakin onun “kamana dönməsi” şəklində ifadə olunması müəyyən mədəni toplumun bədii yaddaşı üçün keçərlidir.

Şərq ədəbiyyatında hərflər və rəqəmlərin xüsusi rəmz kimi istifadəsi də onların anlaşılması üçün müəyyən məlumatın olmasını tələb edir:

Əlif tək sərv qəddin, can içində getdi, qəmxarım,
Necə aram tutsun, bilməzəm, cism içrə can sənsiz? [7]

Mədəni konsept xalqın ruhunu əks etdirən mental vasitədir – bu isə onun antroposentrik təbiətini, etnosun təfəkküründə onun ruhuna, fərdiliyinə, sosial həyatına işarə edən məqamların olmasını şərtləndirir [12, s.27]. Məhz bu baxımdan obrazlar sistemi xalqın koqnitiv-psixoloji xüsusiyyətləri ilə birbaşa bağlıdır.

Əsərin konseptual baxımdan təhlili bütövlükdə ideya və məzmun istiqamətlərinin müəyyənləşməsində əhəmiyyətli rola malikdir. Bədii ədəbiyyat xalqın mental xüsusiyyətlərini, mədəniyyətini əks etdirən abidə olduğundan xalqın dəyərlər sistemi burada ifadəsini tapır. İdeyanın açılmasına xidmət edən, mövcud ənənəni əks etdirən bu dəyərlər sistemi əsərdə mədəni konsept şəklində təzahür edir. Mental təbiəti ilə seçilən konseptin mərkəzi elementini dəyərlər sistemi təşkil edir – mədəniyyətin əks olunduğu konsept onun əsasında dayanan dəyərlərə, ali prinsiplərə söykənir.

Mətnin funksional-koqnitiv baxımdan təhlili müəllifin oxucuya təsir istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə şərait yaratmaqla oxucunun “tələb və imkanları” da nəzərə alınaraq ifadə vasitələrinin seçimini də müəyyən etmiş olur.

Bədii mətnə digər növlərdən fərqli olaraq “mətn daxili gerçəklik yaradıcı, kreativ təbiətə malikdir, yəni müəllifin yaradıcılıq enerjisi ilə ərsəyə gəldiyindən xəyali, şərti səciyyə daşıyır [22, s.11]. Aristotelin təbiri ilə desək, təcrübə fərdi, tək olanla bağlı, incəsənət – ümumi olanla bağlı bilikdir. .. poeziya tarixdən daha ciddi və fəlsəfidir, belə ki, poeziya ümumidən, tarix fərdi, tək olandan danışır [11, s.655].

Xəyalın məhsulu kimi bədii mətnə təsvir olunan “dünya” gerçəkliyin vasitəli təqdimatıdır – müəllifin niyyətindən və həyatı qavramasından, həyat hadisələrinə münasibətindən asılı olaraq müəyyən çalar qazandıqdan sonra çatdırılmasıdır. Lakin burda mətnin qəbul olunması amili də diqqətdən kənarda qalmamalıdır: mətnə təqdim olunan məlumat oxucunun intellektual və mədəni səviyyəsindən, təhsilindən və dünyagörüşündən asılı olaraq fərqli şəkildə mənimsənilir. Real aləmin müxtəlif aspektlərinin əks olunduğu bədii mətn ümummilli mədəni dəyərləri əks etdirdiyindən burda ifadə olunan bəzi sətiraltı və “gizli” məqamlar, müəyyən detalları, cizgiləri verilən fikirlər eyni mədəniyyətin daşıyıcısı tərəfindən oxunduqda “bərpa” oluna bilər. Xüsusi yaradıcılıq forması kimi bədii yaradıcılıq psixologiya və estetika kimi sahələrin anlayışlarını özündə əks etdirsə də, məsələyə daha geniş prizmadan yanaşdıqda mürəkkəb yaradıcılıq prosesinin məhsulu kimi bütövlükdə milli təfəkkür və mədəniyyət amilindən danışmaq daha məntiqli görünür. Bədii obrazlar sisteminin gerçəkliyi dərk etməyimizdə xüsusi rolunu da nəzərə alsaq, bu məsələnin koqnitiv tərəfinin əhəmiyyəti xüsusilə qabarıq şəkildə nəzər çarpar – dünyanı dərk etdiyi kimi ifadə edən yazıçı gerçəkliyi hər hansı təəssürat altında olmaqla təsvir etdiyiindən əlavə boya və çalarlar da əlavə

edir, təxəyyülünün imkanlarını da işə salaraq gerçəkliklə təsəvvürü birləşdirib təqdim edir. Deməli, bədii obrazın hərtərəfli dərk olunması koqnitiv, estetik-dəyərləndirmə, qnoseoloji aspektlərin tətbiqi ilə yanaşdıqda mümkündür.

Bir çox hallarda dövrün ümumi tələbləri, ədəbiyyatda mövcud təmayüllər eyni ifadə üsullarından, eyni anlayışlardan istifadəni aktuallaşdırır. Lakin bəzən eyni anlayışdan müəlliflərin fərqli niyyətlə - pragmatik yanaşma ilə istifadəsinin şahidi oluruq. Bütün məclis şairləri üçün ustad hesab olunan Məhəmməd Füzulinin təsiri Məmo bəy Məmainin yaradıcılığında da özünü açıq şəkildə büruzə verir. Lakin "Füzulidən fərqli olaraq, Məmaininşairləri, əsasən dünyəvi məhəbbət mövzusuna həsr olunmuşdur. Şairin lirik qəhrəmanı gerçək aşıqdır, onun sevgilisi də təbii və real boyalarla təsvir edilən Qarabağ gözəlidir" [1, s.6].

Bu nə qaşdır, bu nə göz, vəh bu necə türfə buxaq,
Həqq səni eyləsin, ey şux, yaman gözdən iraq[1, s.6].

Adətən klassik ədəbiyyatda təriqətlə bağlı anlayışların ifadə olunmasında istifadə olunan termin və məcazlar XIX əsr Qarabağ ədəbi məclisləri nümayəndələrinin yaradıcılığında ikili şəkildə işlənir: eyni simvol və rəmzlərdən həm real gözəli, gerçəkliyi, həm də irfani baxışları əks etdirmək məqsədilə bəhrələnilir.

Gül ayrısı bir bülbuli-bimarü qəminəm,
Əfğan ilə bu guşeyi-məhnət qəfəsimdir [7].

Xurşidbanu Natəvanın şeirində insanın keçirdiyi hissləri - real həyatın doğurduğu psixoloji durumu təsvir etmək məqsədilə istifadə olunmuş rəmzlər Mir Həməzə Nigarinin şeirindəirfani duyğuların tərənnümünə xidmət edir:

Səbr eyləməz ah eyləmədən bülbülü-şeyda,
Fərqində əgər gülbüni-güldən qəfəsi var [6, s.181].

Müəllifin təxəyyülünün ifadəsini tapdığı, bədii obrazların əks olunduğu əsərdə yaradıcılıq xüsusiyyətləri – prosesin incəlikləri və çatdırılması nəzərdə tutulan ismarıcın anlaşılması ilə bağlı məsələlər – dərk etmə və anlama, məzmunun incəliklərinin dərkə kimi məsələlər koqnitivhermenevtikada öyrənilir.

Beləliklə, bədii mətnin koqnitiv-funksional təhlili müəlliflə oxucu arasındakı dünyagörüşü və təfəkkür tərzilə bağlı əlaqələri müəyyən etmək imkanı verir.

Bədii mətnin strukturunun, eləcə də məzmun planının məna törədiciyi baxımından araşdırılmasında **allüzivonimlərin** xüsusi rolu var. Allüziv ad onomastik sistemdə mövcud olan konsept kimi diqqəti cəlb edərək milli-mədəni ənənələrin rəmzi olaraq həm ifadə, həm də üslubi baxımdan əsərə xüsusi rəngarənglik gətirir, müxtəlif adların ədəbiyyatda formalaşdırdığıkonseptimüəyyənələşdirmək imkanı verir. Milli-mədəni və tarixi informasiyanın qorunduğu rəmzi işarə olaraq allüzivantroponim oxucunun təfəkküründə mövcud ənənələrlə bağlı məlumatı canlandırmaqla əlavə məna çaları yaradır. Digər məlum "mətn"lərə işarə edən bədii onimlər bədii gerçəkliyin yaradılma vasitəsi olmaqla yanaşı, həm

də bədii əsərdə dil və mədəniyyətin onomastik kodu kimi çıxış edir. Dil daşıyıcıları üçün ümumi olan anlayışlar mədəni və ya konseptual kodu təşkil edir [26, s.26].

Mədəni kod anlayışı davranış sistemi, milli dəyərlər, mif və əfsanələrdə, dini baxışlar sistemində təcəssüm edən dünyaya baxışın ümumi mənzərəsini ehtiva edir. U.Ekonun sözləri ilə desək, hər hansı cəmiyyətin nöqteyi-nəzərindən dünyaya qlobal baxış “dünyanın modelləşdirilməsisistemi”ni, bu isə mədəni kodun əsasını təşkil edir [27, s.516]. Mədəniyyət kodu, müəyyən mənada, mədəniyyətin rəmzi dilidir [15, s.266]. Mədəniyyət anlayışı milli təfəkkür amili nəzərə alınmaqla təsnif edilərkən başlıca mədəni kod göstəriciləri kimi somatik, məkan, zaman, əşyavi, mənəvi kodlar göstərilir. Somatik kod birbaşa insanla, daha doğrusu, onun anatomiyası ilə bağlıdır [19, s.13].

XIX əsr Qarabağ şairlərinin yaradıcılığında allüzivonimlər xüsusi çəkisi ilə seçilir. Bu, bir tərəfdən klassik şeir ənənələri ilə, qəzəl janrının məlum qəlib və təsvir vasitələri ilə bağlı idisə, digər tərəfdən bu dövr ədəbiyyatında müəyyən mənada özünü göstərən demokratik ruhla (xüsusilə həcvlərdə) əlaqədar idi.

Leyla ilə Məcnunu edər yad dili-zar,

Hər mərhəleyi-eşqdə divanə görəndə [8, s.64].

Aşıq çöllərə düşmüş Sənana, dərbədər olmuş Məcnuna bənzədilir. Bu tipli detalların anlaşılması üçün etnik və mədəni amillərin dildə təzahürü məsələsi nəzərə alınmalıdır. Xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin nəsildən-nəslə ötürülməsində və bununla da xalqın vahid dəyərlər ətrafında birləşməsində xüsusi əhəmiyyətə malik vasitələrdən hesab olunan bu amil presedentlik termini ilə ifadə olunur. Xalqın dünyagörüşü, əxlaq normaları, hadisələrə münasibətinin əks olunduğu dəyərlərin cəmi kimi özünü göstərən presedent fenomenlərməlum olan informasiya əsasında yeni mətnlərin törədilməsi prosesini əks etdirir. Burada əsas göstərici məlumatın ətrafdakılara məlum olması, hər zaman üçün – həm keçmiş, həm də gələcək üçün keçərli olması, bu məlumata davamlı olaraq müraciət olunmasıdır. Məhz bu səbəbdən presedentlik fenomeni müəlliflə oxucu arasında ümumi məlumatın olmasını şərtləndirir: ümumi sosial, mədəni dəyərlər və bunların əks olunduğu dil buna imkan verən kifayət qədər ciddi amillərdir. Əsrlərlə xalqın təfəkkürünün məhsulu kimi ərsəyə gələn frazeologizmlər, atalar sözü və məsəllər, aforizmlər presedent fenomen kimi çıxış edə bilər. Ədəbiyyatda qeydə alınan bu tipli anlayışların – xüsusi ad və ya hadisələrin presedentlik dərəcəsi ona müraciətin tezlik göstəricisi ilə müəyyən olunur. Klassik ədəbiyyatın ənənələrinin davamı kimi XIX əsr Qarabağ ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında “Leyli və Məcnun”, “Fərhad və Şirin” kimi klassik Şərq əfsanələrini, İskəndər, Yusif, Yaqub kimi tatixi-əfsanəvi şəxsiyyətləri xatırladan, oxucunun təfəkküründə bu hadisələrlə bağlı məqamları canlandıran ifadə üsulu ümumi koqnitiv modelin və etnomədəni irsin mövcudluğuna əsaslanaraq istifadə olunur və anlaşılır.

Suyu dirlik suyudur, torpağı ənbərbuydur,

Bir həyatı-Xızrdırbuyi-əbiri-Mirlər [10, s.110]

Naqənin varmı şüuru bula aşiq guyin,
Onu Məcnunə tərəf cəzbeyi-Leyla gətirir [7].

Yusifin sanma, dübarə görə Yəqub üzün,
Mehr bazarına gör getsə, Züleyxa gətirir [7].

Der idin: kim, nədəndir Qeys olub divaneyi-aləm?
Cünunsərriştəsi ol turreyi-tərrarə bənzətdim [7].

Əfrasiyab tab gətirməz nigahına,
Yüz pəncəbaz Rüstəmin olmuş, nə fayda? [10, s.167]
Yəqubi-qəməm dideyi-nəmdidəm ağarmış,
Yusif kimi dustağəm o çahi-zəgən içrə [10, s.167].
Elə divanə Fərhadəm, yolunda yari-Şirinin,
Yıxar ahım külüngü Bisütüntək yüz cəbal olsa [10, s.174].
Baxın bu Natavan zara, günü bəxtim kimi qarə
Gəzər Məcnun tək avara, mənim nəşad olan könlüm [7].

Maraq doğuran məsələlərdən biri də coxcəhətli səciyyəyə malik olan **istehzanın koqnitiv** təbiəti və bədii əsərlərdə ironik mənanın koqnitiv modelinin qurulma üsullarıdır. Istehzanın koqnitiv təbiəti müəllifin və oxucunun dünyagörüşündə özünü göstərən tarixi-mədəni informasiya, sosial normalar, fərdi xüsusiyyətlərlə bağlı dəyərlərin mental əksi ilə şərtlənir. Bəzi hallarda ümumi təfəkkür tərzindən və dünyagörüşündən, etnomədəni baxışlardan qaynaqlanan mənalandırma və fərqli konnotasiya adi halda normal görünə biləcək mətndəki gizli istehzanı anlamaq imkanı verir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında, eləcə də Qarabağ ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında ictimai-siyasi məzmunlu əsərlərin – dövr və mühitdən qaynaqlanan bir çox problemlərin tənqidinə həsr olunan şeirlərin yer alması, xüsusilə həcvlərin geniş yayılması istehzanın koqnitiv baxımdan ifadə imkanlarını nəzərdən keçirmək məsələsini aktuallaşdırır.

Nəvvabın “Dinə ziyan vuranların və yenilik yaradanların, şəriətdə və dində ayrışeçkilik salanların, dövlət və millətə xəyanət edənlərin (padşaha ağ olanların) həcvi” adlanan əsərini həmin dövrün xüsusiyyətlərini, tarixi-ictimai şəraiti bilməyən oxucu birbaşa ifadə olunan şəkildə başa düşər:

Xain olmaq necə insafdı bir böyləşahə?
Millətə ömri-giranmayəsini sərf edən əst [9, s.342]

Klassik Şərq ədəbiyyatında xüsusi vasitələrdən olan eyham və ya touriyyə kimi mürəkkəb fiqurların istifadəsi oxucudan xüsusi bilik və məlumat tələb edir. Belə məqamlarda gizli şəkildə ifadə olunan, xüsusi “kod”larla şifrələnən fikri anlamaq üçün oxucu Şərq

mədəniyyəti ənənələri, tarixi və mifoloji süjetlər, xalqın təfəkküründə formalaşmış yaşayan xüsusi rəmzlərdən xəbərdar olmalıdır.

Etməm ümid vəsli-rüxi-yarə həşr ara,

Ta bir xətt almasam ələ həştüçəhardan [8, s.58]

Qeyd olunan rəmzlərin açılışını bilməyən oxucu üçün bu beyt bədii məziyyətləri nəzərə almasaq, söz yığını təəssüratı yaradır. Lakin daxili mənaya nüfuz etdikdə məlum olur ki, şair beytin ikinci misrasında verilmiş “həştüçəhar” ifadəsi ilə (səkkiz və dörd) on iki imama işarə edir. “Həştüçəhardan bir xətt isə ilk misrada adı çəkilən qiyamət günündə zühur edəcək sonuncu imam Mehdi sahib əz-zamana işarə ola bilər. Amma digər tərəfdən beyti başqa istiqamətdə də şərh etmək mümkündür. Buna klassik ədəbiyyatda həştüçəharın digər bir yozumu da imkan yaradır. Bildiyimiz kimi, hürufilikdə otuz iki hərf əsas götürülür. Bu təlimə görə, “insanın üzündə anadangəlmə yeddi xətt vardır; iki qaş, dörd kirpik, bir saç... saç ortadan ikiye ayrıldıqda yeddi xətt səkkiz olur, səkkizi dörd ünsürə vurduqda isə otuz iki alınır” [5, s.9]. Nəvvab bu həştüçəhardan bir xətt istəməklə qızın üzündəki səkkiz xətdən birinə işarə etmiş ola bilər” [2, s.183].

Göründüyü kimi, beytin anlaşılması oxucunun koqnitiv imkanlarından, bilik səviyyəsindən, düşüncə tərzindən birbaşa asılıdır. Bu xüsusiyyətlərə görə mətni müxtəlif şəkildə şərh etmək mümkündür.

Koqnitiv yanaşmanın meydana çıxardığı yeni baxış bucağı bədii əsərin, xüsusilə poetik yaradıcılığın mühüm elementlərindən olan **metafora** sisteminə münasibətdə də fərqli istiqamətin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Müasir elmi yanaşmadakı dinamik dəyişmələr təfəkkürlə bağlı proseslərin dünyanı dərk, konseptuallaşma və təqdimatına – dolayısı ilə obrazlı təfəkkürün dərin qatlarında baş verənlərin anlaşılmasına və metafora sisteminin formalaşmasına yeni baxışın meydana gəlməsi ilə nəticələndi. Təsadüfi deyil ki, XX əsrin sonlarında bu sahədəki xüsusi inkişaf metaforalogiyanın müstəqil elm sahəsi kimi meydana gəlməsi ilə nəticələndi. Metaforaya koqnitiv model kimi yanaşma C. Lakoff və M. Consonun “metaforaya koqnitiv yanaşmanın Bibliyası” adlandırılan [14, s.7] əsərindən sonra xüsusi istiqamətdə inkişaf etdirilərək metaforanın milli dil mənzərəsi kontekstində və etnosun konseptual baxışları dairəsində araşdırılması nəticəsində müxtəlif yeni nəzəriyyələrin meydana çıxmasına (J.Vardzelaşvili, Z.Petrova, Z.Rezanova, Q.Sklyarevskaya və başqaları tərəfindən) yol açmışdı. Bu nəzəriyyənin başlıca müddəası ondan ibarət idi ki, “Metafora istisnasız olaraq ifadə planına aid edilən və mətnə fikrin bədii təsir gücünü qüvvətləndirən vasitələr deyil, bizim hissiyyatımızı, davranışımızı, digər insanlara münasibətimizi formalaşdıran gündəlik konseptual sistemimizin böyük bir hissəsi metaforikdir” [29, s.25].

R.Cibs hesab edir ki, bizim bəzi təcrübələrimizi metaforadan istifadə etmədən ifadə etmək mümkün deyil: ilk növbədə bu zamanla bağlı ifadələrə aiddir – üç gün keçdi, Milad bayramı yaxınlaşır... [28, s. 50]. Müəllif gündəlik həyatımızda emosiyalarımızı ifadə etdikdə də eyni üsuldan yararlandığımızı yazır: özümü ələ ala bilmirəm, ... o partladı... [28, s.128].

Konseptual metaforanın başlıca xüsusiyyəti metaforik konseptlərsistemliliyidir. “Metaforanın sistemliliyi konseptin bir tərəfini qabartmaqla digərini kölgədə qoya bilər” [28, s.31].

Gəl rəhm qıl indi, padşahım!
Əflakə yetişdi dudi-ahım [7].

Bülbül kimi nəvayə gəlib eylərəm fəğan,
Oldum çügülüzarü səmən tellər ayrısı [28, s.67]

Fəğanım ərsə çıxıb bülbüli-bahar kimi,
Bahar ömrümü hicran edib xəzan, ölürəm [28, s.49]

Metaforaya semantik-koqnitiv baxımdan yanaşma insanın idrak prosesini – bir məfhum əsaslanaraq analogiya və ya assosiativ bənzərliyə görə başqa məfhumun adlandırılması və ya səciyyələndirilməsini nəzərdə tutur. İnsanın təfəkkür tərzilə birbaşa bağlı olan metaforik konseptuallaşma hər hansı etnomədəniyyətdaşıyıcılarının ətraf aləmi şəxsi və sosial həyat təcrübəsinə əsaslanan obrazlı dərkilə əlaqədardır. Məhz bu baxımdan eyni etnomədəniyyətdaşıyıcılarının təfəkküründə mövcud olan metaforik konseptlər vahid konseptsfərasının yaranmasını şərtləndirir.

Könlüm dolandır hər gecə ətrafi-niqabın,
Pərvanə kimi şəmi-cəmalın tərəfinə. [28, s.167]

Gözün mərdümləri sərməst olub tökmək dilər qanı
Düzübdür hər tərəf peykan əcəb xunxara bənzətdim, [30]

Qaşın tağı hilali-mahi novdur,
Nə dəxli kim, deyirlər yayə bənzər [8, s.37]

Nəvvab klassik Şərq ədəbiyyatında geniş şəkildə istifadə olunan təşbehdən – qaşın yeni ayın hilalına bənzədilməsindən məharətlə istifadə etmiş, ikinci misrada bənzətməni klassik ədəbiyyatda qaşla bağlı işlənən digər anlayışla - yay obrazından bəhrələnməklə ifadə etmişdir.

XIX əsr Qarabağ şairlərinin əsərlərində metaforik konseptinkoqnitiv baxımdan təhlili onu söyləməyə əsas verir ki, bu dövrdə bədii mətnin metaforik səciyyəsinin mərkəzi elementini insan amili təşkil etmiş, gerçəkliyin obrazlı şəkildə dərk olunmasında insanla bağlı təəssürat və qarşılaşdırmalara üstünlük verilmişdir.

Bədii ədəbiyyatda sosial statusun təsviri müəyyən vasitələrlə çatdırılır. Bu zaman nəzərdə tutulan məsələyə birbaşa işarə olunmasa da, müxtəlif vasitələrlə bu informasiya oxucuya çatdırılır. Məsələn, qoxu, yemək, ev – yaşayış yeri və şəraiti, xidmətçi, nəqliyyat vasitəsi və s. (yüksək status içdiyi içki ilə nəzərə çatdırılır...) Sosial statusla bağlı məlumat implicit şəkildə, gizli, sətiraltı mənalarla ifadə olunur, bunun üçün müxtəlif vasitə və

üsullardan istifadə olunur. Bu tipli mətnlərdə nəzərdə tutulan informasiyanın düzgün anlaşılması oxucunun koqnitiv bacarığı və baxışlarından da asılıdır.

Bədii mətnin koqnitiv baxımdan təhlili estetik və ideya baxımından əhəmiyyətli elementlərin məzmun və konseptual anlamını, bütövlükdə müəllifin niyyətindən doğan hədəfin istiqamətini düzgün müəyyənləşdirmək imkanı verir. Koqnitiv poetikanın əhatə etdiyi tədqiqat çərçivəsində bədii mətnin mental nöqtəyi-nəzərdən dəyərləndirilən müxtəlif funksional mərhələləri – müəllifin fərdi konseptual baxışları, bədii realıq kimi mətnin konseptual strukturu və mənimsəmənin koqnitiv mexanizmi, eləcə də bu mərhələlərin qarşılıqlı təsiri ilə bağlı məqamlara aydınlıq gətirilə bilər. Bu baxımdan yanaşdıqda mövcud milli-mədəni konseptlə müəllifin əsərdə əksini tapan konseptual görüşlərinin müqayisəli təhlili həm tədqiq olunan dövrün, həm də müəllifin aid olduğu ədəbi cərəyan və təmayülün istiqamətini düzgün müəyyən etmək üçün faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Cabbarlı S., (2016), Məmo bəy Məmainin yaradıcılığına bir baxış, Məmo bəy Məmai, Şeirlər. Bakı, Elm və Təhsil, 209 s.
2. Hacıyeva A., (2004), Mir Möhsün Nəvvabın ədəbi-bədii irsi, Bakı, Nurlan, 210 s.
3. Kərimov R., (2009), Abdulla bəy Asinin həyat və yaradıcılığı, Bakı, Nurlan.
4. Kərimov R., Sədi Sani Qarabağının həyat və yaradıcılığı, Bakı, Nurlan.
5. Quluzadə M., (1985), İmadəddin Nəsimi. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. V cild. Bakı, Elm, 366 s.
6. Mir Həmzə Seyid Nigari, Divan, Bakı, Elm və Təhsil, 2010.
7. Nəvvab Xurşudbanu, Əsərləri, Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, 88 s.
8. Nəvvab M.M., (1999), Divan. Bakı, Şuşa, 192 s.
9. Nəvvab M.M., (1998), Təzkireyi-Nəvvab, Bakı, 560 s.
10. Sədi Sani Qarabaği, Əsərləri, Bakı, Elm və təhsil, 2014.
11. Аристотель. Поэтика, Сочинения: в 4-х т. М.: Мысль, 1984, т. 4, с.645-681.
12. Арутюнова Н.Д., (1991), Истина: фон и коннотации, Отв. ред. Н.Д. Арутюнова, Логический анализ языка: Культурные концепты, М.: Наука, с.21-30.
13. Бабенко Л.Г. (2004), Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа, М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 464с.
14. Баранов А.Н., (2004), Когнитивная теория метафоры: почти двадцать пять лет спустя, Дж. Лакофф, М. Джонсон, Метафоры, которыми мы живем, пер. с англ. А.Н. Баранова, А.В. Морозовой, Москва, с.7–21.
15. Березович Е.Л., (2007), Язык и традиционная культура: Этнолингвистические исследования, М.: Индрик, 600 с.
16. Вежицкая А., (1999), Семантические универсалии и описание языков, Пер. с англ. А.Д. Шмелева, подред.Т.В. Булыгиной. М.: Языки русской культуры, 780 с.

17. Есин А.Б., (1988), Психологизм русской классической литературы, Москва.
18. Карасик В.И., (2002), Языковой круг: личность, концепты, дискурс, Волгоград, Перемена, 2002.
19. Красных В.В., (2001), Коды и эталоны культуры. (приглашение к разговору), Язык, сознание, коммуникация, М.: МАКС Пресс, Вып.19,с.5–19.
20. Кубрякова Е.С., (1996), Краткий словарь когнитивных терминов, Москва, с.53-56
21. Миллер Л.В., (2000), Художественный концепт как смысловая и эстетическая категория, Мир русского слова, №4, с.41-45.
22. Николина Н.А., (2008), Филологический анализ текста: учеб. Пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / 3-е изд., стер. М.: Издательский центр «Академия», 272 с.
23. Проскурнин Б.М., (2008), Художественный психологизм до и после Фрейда, Психология будущего: Материалы науч.-практ. конф., посвященной 150-летию со дня рождения З. Фрейда, Пермь, с.23–38.
24. Степанов Ю.С.,(1997), Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования, М.: Языки русской культуры, 824 с., с.40-76.
25. Талми Л., (1999), Отношение грамматики к познанию, Вестник МГУ, Сер. 9, Филология, № 1,с.91-115.
26. Толстая С.М.,(2007), К понятию культурных кодов, Сборник статей к 60-летию Альберта Кашфулловича Байбурина. *Studia Etnologica*. – С-Пб: Изд-во европейского ун-та, с.23–31.
27. Эко У., (2006), Отсутствующая структура. Введение в семиологию, СПб: «Симпозиум», 544 с.
28. Gibbs R.W.,(1994), *Thepoetics of mind: Figurativethought, language, and understanding*, Cambridge: Cambridge univ. press, IX, 527 p.
29. Lakoff G., Johnson M., (1980), *Metaphors we live by*, Chicago: Univ. of Chicago press, XIII, 242 p.